

مختار دغلامی جلیسه
پژوهشنامه

مجید غلامی جلیسه

با مقدمه:

حمیدرضا قلیچ خانی

انتشارات عطف

طراح گرافیک و صفحه آرا: محمد جواد احمدی نیا

چاپ نخست: ۱۳۹۳

قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

شمارگان: ۱۰۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۵۶۱۰۰۰-۳

چاپ و صحافی: مؤسسه بوستان کتاب

هرگونه استفاده از مطالب و تصاویر کتاب

با اجازه کتبی ناشر مجاز است.

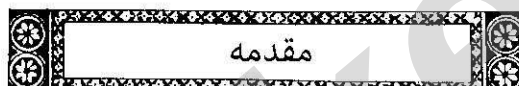
www.bayaz.ir

www.atfpub.ir

سرشناسه: غلامی جلیسه، مجید، ۱۳۵۷.
عنوان و نام پدیدآور: پژوهشنامه خط کوفی/مجید غلامی جلیسه.
به انضمام رساله احیاء الخط کوفی/زین العابدین شریف صفوی.
مشخصات نشر: انتشارات عطف، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری: ۱۵۰ ص: مصور، جدول: ۲۱x۲۱ سم.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۵۶۱۰۰۰-۳ / ۲۰۰۰۰۰ ریال
وضعیت فهرست نویسی: قیفا
یادداشت: کتابنامه.
یادداشت: نمایه.
عنوان دیگر: رساله احیاء الخط کوفی.
موضوع: خط کوفی
موضوع: خوشنویسی
شناسه افزوده: شریف صفوی، زین العابدین بن فتحعلی
رده بندی کنکرو: ۱۳۹۳ / ۴۹۵۳ / NK۳۶۳۳
رده بندی دیویی: ۷۴۵/۶۱۹۹
شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۶۱۲۵۱

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۷	درآمدی بر پژوهش خط کوفی
	درآمد ۹/
۱۳	نگاهی به پژوهش پیرامون خط کوفی
	آغازی برای خط کوفی ۱۹/ اولین متن‌های آموزش خط کوفی ۲۳/ پژوهش‌های مستشرقین درخصوص خط کوفی ۲۵/ آغازی برای شناخت خط کوفی ۲۵/
۳۹	شناختی از زین‌العابدین شریف صفوی
	درباره مؤلف و کاتب ۴۱/ آثار زین‌العابدین شریف صفوی ۴۳/ کتابت‌های زین‌العابدین شریف صفوی ۴۳/ تصحیحات شریف صفوی ۴۸/ تألیفات شریف صفوی ۵۰/ وفات میرزا زین‌العابدین ۵۱/
۵۳	رسالة احياء الخط کوفی
	درآمد ۵۵/ درباره قرآن ۵۵/ درباره احياء الخط الكوفي ۵۹/
۶۵	نسخه‌برگردان رسالة احياء الخط الكوفي
۸۱	بازنویسی رسالة احياء الخط الكوفي
۹۱	کتاب‌شناسی خط کوفی
۱۲۱	منابع
۱۲۵	نمایه‌ها
	نمایه اعلام ۱۲۷/ نمایه اماکن ۱۳۰/ نمایه کتاب‌ها ۱۳۱/ نمایه مقاله‌ها ۱۳۳/ نمایه پایان‌نامه‌ها ۱۳۵/ نمایه زبان‌ها ۱۳۶/
۱۳۷	نمایه انگلیسی
۱۳۸	چکیده انگلیسی

مجزّد شو اگر کوفی شعاری   برافشان چون الف چیزی که داری
ره کوفیت می‌باید، روان شو   الف دانی تو باری همچنان شو
(عطار، خسرونامه)

بسی خُرسندم که خط کوفی پس از انقلاب و به ویژه در دههٔ اخیر مورد توجه خاص دانشجویان و پژوهشگران ایران‌زمین قرار گرفته است. خوشبختانه، چنانکه در همین کتاب می‌بینید، پژوهش‌های در خور توجهی در این سال‌ها صورت پذیرفته و گاه منتشر نیز شده است. نیک می‌دانیم که خط کوفی، نخستین خط مسلمانان بود که از مرحلهٔ خط در معنای وسیله‌ای برای

انتقال اطلاعات، وارد حوزه هنرهای زیبا گردید. کوفی افزون بر کشورهای عربی و ایران، به دورترین کشورهای آن روزگار راه یافت و خوشنویسی، یکی از گرانبه‌ترین هنرهای اسلامی، را بنیاد نهاد. کوفی در سده‌های نخستین دوره اسلامی، یگانه‌تاز و قهرمان بلا منازع کتابت تا کتیبه بود. افزون بر گسترش شگفت‌انگیز خط کوفی، گوناگونی در کاربردهای این خط هم شایسته بررسی است؛ از کتابت نخستین نسخه‌های قرآن کریم تا سکه‌ها و مهرهای بنی امیه و بنی عباس، از کتیبه‌های مساجد تا نگارش مزارات. کوفی این قابلیت را داشته تا تمام عرصه‌ها را از آجر و گچ و کاشی تا سنگ و سفال و فلز و چوب و بافته‌ها از آن خود کند و پس از کوفی، این بخت‌یاری نصیب هیچ یک از خطوط اسلامی نگشته است. ویژگی دیگر کوفی این است که با وجود ده‌ها شیوه کاملاً مستقل و متفاوت، توانسته است تا زیر عنوان «کوفی» و با وحدت در کثرت به حیات خویش ادامه دهد؛ نکته‌ای که در خطوطی چون «ریحان و محقق» یا «رقاع و توقیع» وجود ندارد و شباهت بسیار آنها سبب اشتباه و سر در گمی دانشجویان می‌شود.

درباره «زمان و مکان» پیدایش خط کوفی و «واضع» آن در متون کهن- که تحت تأثیر مستقیم آموزه‌های دینی بوده‌اند- مطالبی آمده است که می‌تواند با یافته‌های امروزی، سنجیده و تحلیل گردد تا میزان درستی و دقت آنها مشخص شود. از جمله کهن‌ترین رسالات فارسی که به روزگار ما رسیده، «آداب خط» است که عبدالله صیرفی تبریزی (ف. ۷۵۰ ق.) در آن چنین می‌نویسد:

«بهترین خطی معقلی آن است که سواد و بیاض او توان خواند. بعد از آن خط کوفی را وضع کرده‌اند و بهترین خط کوفی آن است که امیرالمؤمنین علی -کرم الله وجهه- نوشته است و درین خط سُدسی [یک ششم] دور است و باقی سطح»

پس از گذشت یک سده، یعقوب سراج شیرازی در رساله «تحفه‌المحبین» به تأثیر از عبدالله صیرفی آورده است:

«و بعد از آن [خط معقلی] خط کوفی وضع کرده‌اند و بهتر از امیرالمؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب (ع) کسی آن خط ننوشته و با تأمل کرامت نشان آن حضرت به غایت کمال و نهایت جمال رسیده، چنانکه آنچه به حقیقت خط آن حضرت است، بصر بصیرت اولی الابصار در آن خیره می‌شود و عقلا را در غرابت آن انگشت تعجب در دندان می‌ماند و درین خط دانگی دور است و باقی سطح».

سپس فتح‌الله سبزواری در رساله «اصول و قواعد خطوط سته» با اندک تغییری نوشته است:
 «... تا خط معقلی بیرون آوردند و مدت مدید بر آن گذشت تا در زمان بنی امیه، خط کوفی استخراج کردند و مستخرج آن جماعتی از دانایان کوفه بودند و چون در آن خط از اکابر و اشراف رغبت و اقبال مشاهده می‌شد، خلاق در جودت و تحسین آن خط سعی تمام می‌نمودند تا نوبت به حضرت با نضرت امیرالمؤمنین و امام المتقین علی بن ابی طالب (ع) رسید و آن حضرت این طریقه را به مرتبه کمال رسانیده و هیچ آفریده مثل خط آن حضرت نتوانست نوشت، چه در زمان او و چه بعد از او».

سلطان علی مشهدی نیز با تأیید سلسله‌سنگی امام علی (ع)، خطوط دیگر را برگرفته از کوفی می‌داند:

مرتضی اصل خط کوفی را   کرد پیدا و داد نشو و نما^۲
 وین خطوط دگر که استادان   وضع کردند، هم ز کوفی دان

بیشتر رسالات و مقدمه مرقعات سده دهم هجری و پس از آن، همین مطالب را تکرار کرده‌اند و در آنها اشارات چندانی به تقسیم‌بندی سبک‌ها و کاربردهای کوفی و بویژه سبک‌های ایرانی کوفی دیده نمی‌شود.^۳

جهان کوفی بسیار خیال‌انگیز است. کوفی حتی در کاربردهای امروزی‌اش، خطی است ساده، مستحکم، دلفریب، رمزآلود و کهن‌مایه. سخنوران پارسی‌زبان از شکل حروف آن در تشبیهات و استعارات خویش

۱. تحفه المحبین، صص ۱۲۱-۱۲۰

۲. رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، ۲۳۹

۳. همان، ۱۸

سود جسته‌اند و در صید معنا، حتی میان بی‌وفایی کوفیان و نام این خط نیز به نازک خیالی‌هایی دست یافته‌اند:

در دست یار میل طلا، خط کوفی است   نقش و نگار رنگ حنا، خط کوفی است
با ما به قدر خوردن آبی وفا نکرد   گویی که توبه‌نامه ما، خط کوفی است
(اشرف مازندرانی)

امروزه تنها تنی چند از دل‌سپردگان خوشنویسی، به تدریس و مشق عملی کوفی و برپایی نمایشگاه اشتغال دارند و این خط بیش از خوشنویسان در میان دانشجویان هنرهای تجسمی و بویژه استادان گرافیک و طراحی حروف از جایگاهی خاص برخوردار است. در دهه هفتاد که در گروه گرافیک دانشگاه‌ها، «خوشنویسی و طراحی حروف» را تدریس می‌کردم، آرزو می‌کردم که منابع و مآخذی شایسته، پرمایه و عمیق‌تر در دست می‌داشتیم. مروری بر موضوعات مقالات و پایان‌نامه‌های معرفی شده، نشانگر قابلیت‌های بی‌پایان جهان کوفی است و خوشبختانه افق امیدوار کننده‌ای را پیش روی خواننده صورت می‌دهد.

پژوهشنامه خط کوفی

۶

کتابی که پیش رو دارید به سیر برخی از جریان‌های پژوهشی در خط کوفی پرداخته است و مؤلف کوشیده تا کتابشناسی جامعی را به مخاطب ارائه دهد؛ ازین رو نخستین گام در کتابشناسی «خط کوفی» می‌تواند روشن‌گر شیفتگان کوفی باشد تا از کارهای انجام شده، آگاه‌تر شوند و به جای تکرار یافته‌های دیگران، با دقت و درایتی سزاوار، در مرزهای ناشناخته این خط زیبا و ماندگار گام بردارند.

حمیدرضا قلیچ‌خانی

تابستان ۱۳۹۳